

մէկ գլուխն իւր պատկանած տեղը զետեղուած է, այս քննութիւնը յաւաք կը տարուի. երբ հեղինակն ապահով է իւր գաղափարներէն վրայ, ինչ ալ փոփոխելի կէտ չկայ, այնուհետեւ իւր մուտքը առջեւ առնելու կ'ունենայ իւր երկասիրութիւնը:

Այսպէս լաւ ինամուած ու պատրաստուած կմախք մը ունենալէն ետքը, կրնայ ըսուիլ թէ գրքին ամենագոյնէն մասն արդէն պատրաստուած է, կը մնայ միայն ընդհանուր կէտերը մասնաւորիկ, ընդլայնել, երկէ ապացոյցանելի կէտ կապ ապացոյցանել, վկայութիւններով հաստատել եւ այլն:

(Ընթերցողիս)

Հ. Գ. ՄԵՆ.

ՊԱՏՄԱԳԱՆ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳՈՐԾԱՐԹԻՒՆ ԼՈՍՈՑ

ԸՍՏ ՊՐԹԻՒՆ Զ. ԳԵԼՏԵՐԻ

Արքեմի գաղտնի խորհրդակամ ԵՆԱՅԻ Համարանի պատմութեան ուսուցչական Պրոֆ. Դր. Հ. Գելցեր, "Rechenleykpladie für protestantische Theologie und Kirche." 3. ծագար. 1896, Լաւ. Բ. 63—92 էջերուն մէջ հրատարակեց Արմենի վերակարգը՝ նամական տետրութիւն մը շայն պատմութեան, մասնաւորութեան եւ եկեղեցական պատմութեան վրայ, նորագոյն աղբիւրներու եւ քննութիւններու համեմատ: Ծարգելի շնորհակալ բարեկամացաւ այս գրութիւնն ուղարկել նաեւ խմբագրութեանս ուրիշ հրատարակութիւններու հետ, (տ. Թերթիս ծածկը "Նոր հրատարակութիւնը", որոնք համար մեր շնորհակալութիւնը կը յայտնենք: Անորոշը շատ գեղեցիկ եւ ճիշտ տեղեկութիւններով լի պատմութիւն մըն է, եւ արժանի մեր ընթերցողներուն ծանօթանալու: Կը զննէր այստեղ ամբողջական թարգմանութիւնը, իսկ ի ծանօթութեան կը յաւելունք "մասնաւորութիւնը" կամ՝ այլեւայլ հրատարակութիւններ, զոր Ծարգելի շնորհակալ չէ մշտն: ԽՄՐ.:

[Արքիմիթ: Չամբան, Պամ. Հայոց, ի սկզբանէ աշխարհի տեղի ցանց Տեառն, 1784. 3 Հր. 1784—86, Եղիշ տեղ. համառոտ Ardal J., History of Armenia, Calcutta, 1827, 2 Հր. J. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, 1878—79, 2 Հր. 1. Դեմիշան, Ստորագրութիւն հին Հայաս. Վեհապ. 1892, V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arm. Paris, 1867—69, 2 Հր. M. Brosset, Collection d'historiens Arméniens, St. Pétersb. 1874—76, 2 Հր. E. Dulaurier, Le Royaume de la Petite-Arm. (Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens.) Paris 1869, 2 Հր. 1. Նշի, Étude sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de la Petite-Arm. "Journal Asiat." V. Sér. T. XVII p. 377—, XVIII p. 289—, Brosset, Les ruines d'Ani, St. Pétersb. 1880—81, 2 մաս. 2. Դ. Ալեքան, Սիւսական, Վեհա. 1885, Նշի, Արարատ 1890, Նշի, Սիւսական 1893.]

1. Պատմութիւն:

Հայաստան՝ Սեւ եւ Կասպից ծովերու, եւ Զարոսի ու Կաւկասի մէջեղը, իւր ամենամեծ տարածութեան ժամանակ՝ 37—49 արեւել. երկայնութեան եւ 37 $\frac{1}{2}$ —41 $\frac{1}{2}$, հիւս. լայնութեան աստիճանին մէջ էր, այսինքն՝ կը տարածուէր Զարոսին, Միջագետքի վերջին հիւսիսէն եւ քրդական լեռներէն մինչեւ ի Կասկաւ եւ Վրաստան, սահման ունեւայլով Կար դեպք, արեւելքէն՝ Կասպեան ծովը եւ արեւմուտքէն Փարս Նահան: Արեւելեան մասը մինչեւ զիֆրատը կը հուշուէր "Մեծ Հայք", իսկ Եփրատէն դեպ ի արեւմուտք՝ "Փոքր Հայք": Հայաստանը գլխաւորաբար բնակաւայտն է, եւ ունի գաղաութեաններ: Բաժանիչ լեռնաշղթաներ կ'անջատեն նաեւ մեծ գետերու ակունքն: Հիւսիսային էջքէն դեպ արեւելք ի ծովն Կասպից կը հոսեն Կուր (KUTOS) եւ Երասխ (Արաքս). իսկ հարաւային էջքէն դեպ ի Միջագետքի խորավայրեր՝ Եփրատ եւ Տիգրիս: Հսկայ եւ անտառաշատ բերքի եւ խորակուտ հովիտը գիւրք կը փակնանեն, որոնք ունին բերելի ագարակներ, պտղայն քարէնի տեսակներ եւ տեղ տեղ պատականայն այգեգործութիւն: Այստեղ ձմեռն խիստ եւ ձիւնաշատ է, իսկ ամառն չոր եւ ջրմ: Տեղաշրջի աշխարհաբիրենքն համեմատ՝ Հայաստան աշխարհի կենդանին է:

Հայաստանի հնագոյն պատմութեան վրայ վստահելի տեղեկութիւն ունիք Արքեմիտանցիներէն, եւ տեղացի սեպագիրներէն, թէեւ վերջնաց ընթերցումը տախանի կը փութաւի: Արքեմիտանցիք այս երկիրը կը կոչէին Ուրարտու: Այս կը համապատասխանէ Ս. Գրոց ԵՂՅՏ ԵՂՆ (Երեւիկի Սարգիս) Բ. Թգր. 19, 37 եւ Եւ. 37, 38 եւ կամ ԵՂՅՏ ՈՐԱՐԱՏ (Արարատեան Թագաւորութիւն) Երեմ. 51, 27, իսկ ժողովրդեան բնիկ առունն է խաչուի՝ խաչուալ գլխաւոր անտառ ծոյն առնամբ: (Եղիշը կ'աւանդէ ի Պանոսս եւ ի Հայո բնակող ազգ մը՝ Χάλδοι, Χαλδία եւ սխալմամբ նաեւ Χαλδαίοι, քաղաքացի): Հայաստանի այս նախնի բնակիչները նորագոյններէն ամենէն աւելի լեզուաւ կը գտնապահեն: Այս լեզուն Ուռարականի եւ խոստանանի բնիկ լեզուին պէս՝ դասականացելու մըն է, որուն կարգութիւնը ուրարաւայտեան լեզուաց հետ ազգականութիւն կամ նմանութիւն կը ցուցնէ: Ի սկզբան վանդ ծովուն արեւելափովը բնակող — Արարատ (Արարատ) կենդանական դասան իւր այս կոյնամբն յայտնապէս անմայ հետքը ցայ կուտայ: — Ուրարալը կամ խաչուիք լեռայ դեպ ի հարաւ եւ արեւմուտք յառաջացան: Ըստ հաննարեղ եւ գործն իշխանական ջեղ մ'այստեղ մեծ պետութիւն մը հիմնեց եւ յաջորդութեամբ իրրու տոյլեան կուտեցաւ Ասորեստանեայց դէմ: Առնից մայրաքաղաքն էր Վան—Տուր աղբերակալքն իւր անաւիկի միջնաբերդով: Այնտեղ կանգնուած խաչուիք՝ ազգային անտառածոյն տաճար այս անտառածոյնական կապ: Արեւելեան ունեցող պետութիւն կենդանին էր: Մեծուած Թագաւորն համանուն հրաշակեալ Մեծուած — Ջրանցիով (այսօրս Զամբարմայ առաւ

կրուսեմ) իւր քաղաքին ջուր կը մատակարարէր: Գետաթիւին իւր զազաթնակէան հասած էր Մենուսայ որդւոյն Արգիտոսի Ա.ին ժամանակ, որուն դէմ Սաղմոստապ Գ. (783—773) վեց անգամ պատերազմ՝ մէջ տարպուռն էր: Անոր տակը յաջորդեալ ժամանակ Ուրարգու իւր զաշնակից զրադի եւ աւատական իշխանութեանց հետ՝ յառաջակողմէն Ասիոյ վայոյ արքայազնի գերիշխանութեան ուներ: Սակայն թագաւորութիւնը զահաւկալութենէն ի վեր Ասորեականաց զգահանէ՝ իրէ ետքն ունեցացոց այս առժամանակայ գերիշխանութիւնը: Նոյն իսկ 735ին Տոպ մայրաքաղաքն աւեր եղաւ: Հաագերմ այսու Ուրարգուի տկարացեալ պետութիւնը տակաւին ծնաց, միշտ Ասորեականաց հետ սիւրբիմ թշնամութեան մէջ: Այս պատճառաւ 681ին Սենեքերիմայ հայրապապն որդիքն հոն ապաւինեցան: Այնուհետեւ այս երկու մեծ պետութեանց յարաբերութիւնները հետզհետէ բարեկամութեան փոխուեցան: Մինչեւ 640՝ Ուրարգուի թագաւորաց գաղաւթները Նինուէ կ'ընթացին: Վերջին անգամ երեմիա մարգարէն իր յիշէ այս պետութիւնը. այնուհետեւ պատմութեան մէջն անհետ կ'ըլլայ: (Հմտ. C. F. Lehmann, Das vorarische Reich von Van. Deutsche Rundschau 1894 95 I. էջ 353—69. Lehmannf. für Belck's Zeitschrift 1892, էջ 122—, 1893 էջ (61)—, էջ (217)—, էջ (389)—, 1896 էջ (578)—. Zeitschrift für Assyriologie VII. էջ 255—, IX էջ 82—, 339— եւայլն:*)

Հնդկ-գերմանական ցեղերու բուռն յառաջադաշնութեամբը, որուն սկիզբ բռաւ Նեմեքսալաց յարակուսը, Ջ. Գարունը բաղադրին նոր հնդկ-գերման ժողովուրդը մը Հայաստանը սողցին: Պարսիկներն ու Յոյներն այս ժողովուրդը Արմէն (արմին) կ'անուանէին, մինչդեռ ինքն ժողովուրդը այս անունը չէ գիրարկ: Արմէններն իրենց զիրենք կ'անուանեն Հայք (յգն. հայ բառին), նոյնպէս նաեւ երկիրը Հայք (կամ Հայաստան), եւ իրենց ծագումը առասպելական Հայկ նախահորէն կը համարին: Կարելի է որ անոնք Նիկիկային զաղթած ըլլան: Վասն զի Պ. Նեմեքէնի արմիա հետազոտութեանց համաձայն՝ շատ հաւանական է՝ որ հիւսիսի Եւհնագիւր կրուած գրութեանց լեզուն նախահայերէնն ըլլայ: (Հմտ. P. Jensen, Grundlagen für eine Entzifferung der (hatischen oder) cilicischen (?) Inschriften. ZdmG. XLVIII էջ 235—, 429—: Նոյնը՝ Die kilicischen

Inschriften, WZfKdM. 1896 էջ 1—*) Ասոր հետ կը համանային եւ այն՝ որ Հերպոստ (V 72, 94. Գ 98. Ե 32) իրենց բնակավայրն առնուածը, Փղըք Հայք եւ Եփրատայ ու Տիգրիսի ակունքը կը զնէ, մինչդեռ արեւելքը, Երասխայ հովիտը Ասորդները կը բնակէին, որոնք իրաւունք Ուրարգուներու հետ նոյն կը համարուին: Յամանայ գէպը նորին հնդկ-գերմանական իշխող ցեղն իւրացնելու պիտի ուներ, որ յաջորդ Գարեթու ընթացքին մէջ հին ասորապէս նախարանկիւններն ամբողջովին իւր հետ առնուց: Յառաջ Հագարգ եւ ուրիշներ կը հարծէին որ հնդկ-գերմանական Հայքն անուէկ ազգականութիւն ունին Երանցաց հետ, բայց այժմ իբրեւ բաղադրին սխալ թաւառն է այս: Ինչ որ Հայքին իրանական լեզուն ունին պատմական ժամանակները փոխ աւան են: Ինչ որ ազգային պատմագիրները՝ Մար Արաո Կատիւս եւ Մովսէս Խաղեանքի հնագոյն պատմութեան մասին կ'աւանդեն, մեծաւ մասամբ եւ ոչ իսկ պատմական արժէք մ'ունին, այլ գիտական կորակումն են: Այսպէս Թորգոմ, Հայկայ հայրը, Վ. Գրոց Եփեսոսեանց թարգմանութենէն առնուած է. վասն զի թե՛ Գրոցին ազգերու ցանկին էկեղեցական մեկնութեան համեմատ՝ Հայքին Յորթաթյէն (Թորգոմ) կը ծագին: Հայկի յաջորդներու ժամանակ Արմեանայ եւ Կաղաթիոնեան կապաներէ կերպարաններ կ'երեւան: Արամ, որուն անունն հետ այնչափ զրոյցներ կապուած են, Ասորիներն առնուած է, ինչպէս անունն ինքնին կը փայտէ. այսպէս նաեւ Հայք միւսեոյն պարզմունութեամբ իրենց ջրիտառներուց սկզբն սկզբն պատմութեան համար՝ ասորական աւանդութիւնն իւրացուցած են: Աճէ բանէ աւելի Հայաստանի փառքն այն է՝ որ Նոյայ տապանը Արարատ լեռան վայոյ (արդ. ԴՊ շ Է Լեռնա Սարատայ, Ծննդ. 8, 4) նստած է: Արարտ անունը այժմ կու տան Այրարատ կենդրոնական դաւառին ամենաբարձր միշտ ձիւնապապ լեռան, որուն հին՝ այժմ ալ գործածական՝ անունն է Մոսէ, զոր Տափէք կը կոչեն Ալըք Գոշ: Երբեկայից բազմաթիւ անունները մեկանիսելով եւ բանագրօսի ստուգարաններով ի նպատակ այս տեղադրման (Localisirung) յառաջ կը բերեն: Նեմեքսոս քաղաքն անոր համար Նախիթեան, այսինքն՝ առաջին ինչեան կը կոչուի, վասն զի Նոյ առաջին անգամ այստեղ ինչեանց: Այնտեղ իսկայպէս ըլլալու է Արկ ուռի, այսինքն՝ անկեց ուռի: Առնչոյով առաւան է «առ Նոյ անոն», վասն զի Նոյ այստեղ ապանակն ելաւ: Մարտ քաղաքի անունն է «Մայր անդ», ուր է Նոյի կնոջ գերեզմանը: Այս ամէն զրոյցներն անյաշնող եւ շատ ուշ են յորհանգ: Հնագոյն ասանդուութիւնը չէ գիտե՞ր թէ Նոյայ տապանը Մասիսի վայո է ինչեւ՝ զազար Գարպայի (Ե. Գար) Այրա-

* Նոյնը՝ Das Reich der Mannäer: Verhdlg. d. Berliner Anthropol. Gesell. 1894 Nov. — Николай М. В. — О дугах Ассирийских Фрагментов вала П. А. Путьнина. ДАСТВ. ч. 1. — «Арменити восточных», Томъ Пермий, Выпускъ III. Москва, 1893, ч. 353—452. Նոյնը՝ Манообразия надписи руси і въ Мелани Кирамы (Алу-чалу). На берегу гончи въ Фригаской губернии. (Оттискъ изъ Археолог. Изв. и Звст 1893 г. Nr. 12.: Москва, 1893, ч. 4—VII ч. Նոյնը՝ Манообразия надписи ванскихъ царей: Труды Вост. Ком. Т. 1. вып. 8 стр. 397. Նոյնը՝ Армения страна Урарту (Арарат) и слдны ассирио-манообразной вудурии на Кавказе: «Вестникъ Азии» 1894. № 24 ч. Նոյնը՝ Манообразия надписи Закавказья: Материалы по Археологии Кавказа, Выпускъ V. Москва, 1896, № 181 ч. XXXIII Табл.

* Նոյնը՝ Zu den zwei Inschriften Sarduris des Ersten: Zft. f. Assyriologie, 1893, S. 375—381. Նոյնը՝ Hittiter, Kilikier und Khathier: Beil. d. Allg. Ztg. 1893 Nr. 291, S. 1—; Nr. 294 S. 4—6. Նոյնը՝ Ist die Sprache der cilicischen (hatischen) Inschriften armenisch? Eine Frage an die Indogermanisten: „Indogerm. Forschungen“ III. S. 255—67.

բայ Գաւառի՝ ոգեւորութեանը դաժն յիշարգրութեան մէջ (գլ. Ե. եւ Ը.) չի յիշեր բնաւ՝ որ Այրարատայ մէջ Նոյոյ տապանին լեռը կայ։ Նոյնպէս Մովսէս Խորենացի ոչ Պատմութեանն եւ ոչ Աշխարհագրութեանն մէջ ամենեւեւ չի յիշատակեր։ Իսկ Փաւստոս Բիւզանդացի (Գ., 10) կ'աւանդէ՝ որ Ս. Թադր Բժնիայի տապանին մնացորդները դաժն ըլլայ ի լեռին «(Ս)արարատայ ի սահմանս այլոյրստանս տերութեանն ի Գաւառնկորդուաց»։ Ըստ այսմ Գ. Գարուն Նայրին, ինչպէս նաեւ Ասորիք եւ Բաւրլանքը, Նոյոյ տապանին լեռը ոչ թէ Մոսիսի սահմանները, այլ Կորդուաց աշխարհին մէջ կը գնաւունեն։ Առաջինն, որ իրօք Մասիսը Նոյոյ տապանի լեռը կը համարէ, է Ս. Հերոնիմոս (Comm. in Isalam XI 38 vol. IV 1 p. 467 ed. D. Vallors.) Այսպէս ուրիշն օտար գիտնականներու կարկառանքն է այս՝ որ շատ ուշ — յամենայն գէշու ուշ յառաջ քան զժ. կամ՝ Ժ. Գար — Հայաստան մուտ Գաւառ է։

Հայաստանի պատմութեան համար ստիպուած ենք յուշական — հռոմէական աղբիւրներով շտապել, վասն զի աղբյւրն պատմութիւնները, բայց ի Ս. Կալիստանցի ջով պահուած աղբյւրին հին երգերու մնացորդներէն, մեծաւ մասամբ արժէք չունին եւ ուշ ժամանակներ հնարուած են։

Հայերն իրենց պատմական բնակավայրերն հաստատուելէն ետեւ՝ ի սկզբն Մարաց, յետոյ Պարսից գերիշխանութեան տակ մնացին։ Գարեհ Ն. ի ժամանակ (521էն ի վեր) սասորապետ եղող հնուոր ապստամբութեան մասնակցեցան նաեւ Հայք։ Բայց հինդ ճակատներու մէջ պարտեցան եւ ուղիւ հետեւ։ Աքեմենեանց տակ հանգաբար մնացին։ Գոնիոնիոն ժամանակ Հայաստան թափուած էր արեւելեան եւ արեւմտեան սասորապետութեան։ Եռանոց տիրապետութիւնը լոկ անուանական էր, եւ այս ալ դադարեցաւ, երբ Անտիոքոս Մեծի երկու զորապետները՝ Արտաքսիան եւ Ջարիադրիս, (Արտաշես եւ Ջարահրատ) անոր Հռոմայեցիներէն 190ին պարտուելէն ետեւ, իրենք զիրենք անկախ թագաւոր հրատարակեցին, առաջինը բուն Հայաստան, երկրորդը Ծոփոց աշխարհը (հարաւ — արեւ.)։ Սարգստն, ԺԱ, 531 Գ. Դրացի Իւրաքուլաց, Մարաց եւ Արտաքստ սահմանադրականներ շուտով նուաճուեցան եւ կամայ կամայ Հայապան։ Ամեն ժամանակ Հայաստանի քաղաքակրթութիւնը սերտ կապ ունէր Իրանի հետ։ Իւր աստուածութիւններն մեծաւ մասամբ անէկ փոխ առած է։ Արքունեաց եւ բարձր գաղտնաբարձի մէջ կ'իշխէին պարսկական սովորութիւններ. սպասարկութիւնը պարսկական էր։ Պարթեւեաց ժամանակ այս Հայաքաղաքութիւնն աւելի անձեռի եղաւ։ Կշմուտը նախարարական տոհմեր կը պարծէին իրենց պարթեւական ծագմամբը։ Քաղաքական կողմանքով թիւեամբ՝ պետութիւնը զուտ աւաստական էր, ինչպէս եւ պարթեւականը։ Իշխող բարձր տգնականութիւնը՝ նախարարը, եւ ստորին անգնականութիւնը՝ աշխարհայեցողութիւնը, եւ հզոր հոգեւորականութիւնը միայն նշանակութիւն անէին. իսկ ժողովուրդը կը կազմէին իշխող գաղափարներու հշտ հայատակ ցեղերն։

Հայաստան իւր զօրութեան դազանքնունեան հասաւ Տիգրան Ա. ի ժամանակ (իր 90 — 55), որ Արտաքսիանս սերդէն էր։ Տիգրանը՝ զԱրտաշես, Ջարիադրիսի վերին յանդրն զահարեց բրաւ եւ Ծոփքը միացրելով մի պետութիւն հինեց. դրացի փոքր իշխաններն (Մարք, Արտաքստական, Կորդուիք) եղան իւր աւաստներ։ Եւ այսպէս՝ անգաղար Պարթեւները տարաբնուէր, Արշալոյս Արշայ պատուանունն առաւ։ Այս 86ին արիւց Անեւկեան իշխանութեան Ասորիք մնացեալ մասին, եւ այսպէս Հայաստան՝ որ Մէհհրատայոյ նոր բարգաւաճող պետական պետութեան սերտ դաշնակիցն էր, եղաւ մեծ պետութիւն։ Հին Հայոց աղբյւրն երբեք զՏիգրան շատ կը փառաւորեն, որ օտար աղգերու իրոյ հարկ դրաւ, իւր հպատակներուն սկիւ, արծաթ, ազնիւ քարեր եւ թիւնակային զգեստներ կը բաշխէր, եւ հետեւանքն՝ հնձեալ, եւ պարսուորները՝ նետամեղ ըրաւ (Մ. Խոր. Բ 24)։ Մովսէս Խորենացի թիւր գիտնականութեամբ Կիւրոս ժամանակակից՝ Գաւառ փոխ զկապտանութեան մէջ գործող Տիգրանին վերադրեց զայն, միւղդեա եղբէր բնակաւորաբար Ղալիւղադս ժամանակակիցը կը գովաբանէ։ Դիտելու արժանի է եւ այն, որ Տիգրան հելլենափրանեան քաղաքականութեան կը հետեւէր, թէեւ բուն արեւելեան հմով։ Եռանակն տասուելով քաղաքներու բնակիչները բռնութեամբ իւր նոր մայրաքաղաքն Տիգրանակերտ փոխադրեց. — կ'ենթադրուի որ կառավարութիւնը կ'ուզէր մինչեւ այն աստիճանը քաղաքակրթական արեւելեան տանձգութիւնները խզել նետել։ Սակայն Ղալիւղադս մեծ յաղթութիւնը (69) եւ Պոմպեոսի ճնշմարկութիւններն այս բարձրաթիւ ծրարքներուն յանկարծական վերջ տուին։ 66ին (յուլ. Ժ. Գ. Բ.) խաղաղութեամբ Հայաստան իւր նախին սահմաններուն մէջ ամփոփուեցաւ։ Այս ժամանակէն սկսեալ անդոք եւ հովանաւոր տակ ապրող պետութիւնը կը տատանէր հռոմէական եւ պարթեւական գերիշխանութեան մէջ։ Այս մեծ պետութիւնները փոփոխակի թագաւոր կը դնէին։ Բայց իշխաններու եւ աղետականութեան համակրութիւնը բոլորովն Պարթեւեաց կողմն էր։ Այս պատճառաւ հռոմէական քաղաքականութիւնը շատ խոհեմ քայլ մ'առաւ, երբ ներս կայրոր՝ չնայելով Արտաքստի յաղթութեանց 66ին (յետ Գ.) Պարթեւեաց արքայից արքային եղբայրն՝ Տրդատը, որ Հռոմ կեւած էր Տաշանդութիւն յայտնելու, հանդիսապէս թաղաւոր ճանջուաւ։ Ասիկ սկսեալ՝ Արշաւունեաց երկրորդ մէկ ծնւող ինչեց Հայաստան մինչեւ պետութեան անկումը, եւ նոյն պետութիւնն անձեռի կապով կապեց Պարթեւեաց պետութեան հետ։ Տրայիանոսի ժամանակ (114 — 17) Հայաստան թէեւ հռոմէական նահանգ եղաւ, բայց առ. ժամանակով միայն, եւ որեւէ հետեւեալ թիւն մը չունեցաւ։ Առաւել նշանաւոր եղաւ Հայաստանը համար Պարթեւ Արշաւունեաց անհուժ եւ Սասանեան պետութեան հինուրէն ի Պարտ 226ին։ Հայ թագաւորներն, իբրեւ ազգական զահալուրի օրինաւոր ժառանգներուն, մասհայտ թշնամի էին Պարսից արքայից արքաներուն։

Արդէն 288ին Հայոց խորով թագաւոր Պարոնց խնդրութեամբ սպանուեցաւ։ Ասոր յաջորդ խնդրութեամբ ժամանակ Պարսկերէն յաջորդեցան առ ժամանակ մի երկրէն տիրել, եւ Հայերուն ստանի մողղեանց կրօնք բռնի մտնանք, մինչեւ որ 261ին Ազենայ Պալմիրայցոյն յաջմութեամբ երկրէն իւր ազատութիւնը վերստին ստացաւ։ (A. v. Gutschmid, Kleine Schriften, Գ. էջ 402—)

Աղբյուրքին Տրոստ, որ Հռոմէական երկրէն ապականեալ էր, պետութիւնը վերանորոգեց, եւ կառավարեց Հռոմայեցոց հետ սերտ կապ հաստատելով եւ Պարսից հետ անգաղար պատերազմ մելով։ Թագաւորին եւ ժողովրդեան ի քրիստոնէութեան քարն յառաջ բերաւ Թէ Հռոմայ եւ Թէ Հայաստանի շահուց նպատակաւ Հռոմայեցոց համակրող քաղաքականութիւն մը, որ վերջացաւ Յուսիսեանի ձախող արշաւանքով եւ Յովիմանսի 363ին ամբշտի խաղաղութեամբ։ Պարսից տիրեցին Հայաստանի եւ Աշտի թագաւորն Պարոնց հետքը գրի ինկաւ։ Վալենտ (Վաղէն) կայսրն տեսաւ այս մեծ սխալը եւ Աշտից արդիս Պարսից գահ հանեց (367—74)։ Սակայն արքայական իշխանութիւնն ընկնեցաւ մեծապար անշահականութենէն եւ հոգեւորականութենէն։ Պետութեան վերջին լաւ շրջանն էր՝ հոգեւորականաց կողմնակից՝ Մանուէլ Մամիկոնեան նախարարին ինքնակալութեան ժամանակը (378—85)։ 387ին Քեզաւ Մեծ շախմատից կարճեաւ քաղաքականութեամբ պետութիւնը Պարոնց հետ բաժնեց։ Հռոմայեցոց հետքը մնաց աննշան մաս մը արեւմտեան մասէն՝ Կարին (Թեոդուպոլիս) քաղաքով, մինչեւ Հայաստանի հինգին շրջաը Պարսից անցաւ։ Մինչեւ 428 Պարսից գերիշխանութեան ներքեւ կառավարեցին հայ առեւտրական թագաւորներ։ ապա Պարսկերէնը Մարզպաններ (կուսակալներ) գրին, որոնք յաճախ հայ էին, եւ ընդհանրապէս Պարսկերէնը երկրին արտաքին կարգի գլուխաւորութեամբ կր կառավարէին։ Հասա պատամարութիւններ եղան ի նպատակ Բիզանդալացոց, բայց առանց հետեւութեան մնացին։ հայդի եւր Մարտիրոս կայսրը 591ին խորով Պարսկերի իր գահին վրայ հաստատեց, վերջին գրիմէ ամբողջ Հայաստանը խաղաղութեան գալարմը Հռոմայեցոց առաւ։ Հերակլ կայսրը յաջմութեամբ՝ Հայաստանը 629ին գարձեալ Հռոմայեցոց հայաստանութեան տակ մտաւ, բայց ասոր շուտով յաջորդեց արաբականը, խաղիֆայից տիրութեան ժամանակ առաւելու գարը՝ Թէեւ տեւրեջ արշաւանքներ անպակաս էին, ազգային եւ գրական բարբառաման գարաբալուն եղաւ։ Բայց Պարսկեան ժամանակ արաբացի կուսակալներու՝ տարիկաններու հետքն ստատիկ ծածրացաւ երկրին վրայ։ Սակայն հանաբարդն Ալտոս Ա. Բագրատունի, որ Հայոց հին նախարարական մէկ անէն էր, բայց կեղծեալ էր պարծեր իւր Թէ պարսկալ հրեական իշխանական ցեղէն մ'ըւայ, յայտնեցաւ 855ին իշխանաց իշխան բուլաւ եւ 885ին խաղիֆային արքանի թագընդունելու նախադաստան թագաւորութիւնն իւր մէջ ունէր ոչ միայն Հայաստան, այլ նաեւ Արեւմտեան ու Արաւստան անոր գերիշխանութեան ներքեւ էին։ 918ին

սկսեալ պետութիւնն այլ եւս հարիստուս չէր, բայց ասոր տեղ երկրը մեծաւ մանր թագաւորութեանց բաժանեցաւ, որոնքմ նշանաւորագին էր Վաղարշապատի Արեւունեաց թագաւորութիւնը։ Սեջւեկեանց յարձակումներն վախճայով՝ Արեւունեաց վերջին թագաւոր Սեջւեկեան 1021ին, եւ Գագիկ Բագրատունի 1045ին իրենց տեւրութիւնները յանձնեցին Բիզանդալացոյ։ Սակայն ասոնք այ դժ շունչէին արաբական վտանգին գիտեցրելու։ Սեջւեկեան հրոսակներու յարստեւ հաւելի տեւրմունքները Հայոց քաղաքական եւ քաղաքակրթական կեանքին մահաւ հարուած տալին իրենց հայրենիքին մէջ։

Այս ապապատկութեանց ժամանակ բազմաթիւ Հայեր Տուրք եւ Կիլիկիա քաղաքներ 1080ին Ռուբեն, որ հաւանականաբար Բագրատունի էր, փոքրիկ իշխանութիւն մը հինգեց եւ նոր (Ռուբենեան) Հարստութեան հինգագին եղաւ։ Իւր քաղաքի յաջորդները հետհետեւ ամբողջ Կիլիկիանուսեցին։ Ասոնք Բիզանդալեանց հետ մեծաւ մասամբ շատ վտա յարաբերութեան մէջ էին, որով աւելի յարեցան խաչակիրներու պետութեանց, ինչպէս որ Կիլիկիոյ այս հպկական իշխանութիւնը ներքին կազմակերպութեամբ կէտ գաղղկական աւատական պետութիւն էր։ Լեւոն Բ. 1198ին թագաւոր պալատեցաւ։ Ռուբենեանց յաջորդեցին 1342ին Կիլիկիոյ Լուսինեանք։ Այս պետութիւնն յենով Մանգոլներու եւ Արեւմտեանի կը ջանար Եգիպտոսի Մամուկեան յարձակմանց դիմադրել։ Բայց Լեւոն Է. 1375ին տարկուեցաւ իր վերջին տարրը անոնց յանձնել, եւ 1391ին ի Պարսի վախճանեցաւ։ Արեւհետեւ Հայք երբեք անկտն պետութիւն մը չկանգնեցին։

(Հարստութիւն)

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՐԻ ԲԻԹԵՂ ԱՆՆՆԵՆ

Բաղրոյովին մողղուած մը, զոր տկար գրչին յիշէ աննշու բարեխախտութիւն չէի ունենել, եթէ Վարդէն փաշա մեծանունը հրապարակագիրը, իւր Թերթիմն՝ մէջ ժամանակին քանի մը սող նուիրած ջըլլար անոր յիշատակին։ Մոտացութեան անյատակ վիճէր իմ մնար այս բժիշկս, եթէ՝ Վիննայի Միլիթարեան Միտարանութեան անդամներէն է, Գրիգորիս Վ. Գալէմեաներան, չբարեհաճէր ծածօթացընել ինձ զայն վաւերական եւ կարեւոր տեղեկութիւններով, որոնց համար հրապարակաւ կը յայտնեմ իմ անհուն շնորհակալութիւններու։

ՄԵԼԱՍՅԱՆ ԼԵՎՈՆ Բ. 813 88 Օգոստոս, Կ. Պոլս, 1895։